

УДК 94:329.17+329.15]:325.83(477.8:438)“192”

БОРОТЬБА УВІСТІВ І КОМУНІСТІВ ЗА УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ: СПРОБА ПОРОЗУМІННЯ НА ПОЧАТКУ 1920-х років

Ігор ГАВРИЛІВ, Тарас МАРИСКЕВИЧ

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра новітньої історії України імені Михайла Грушевського,
кафедра історичного краєзнавства,
вул. *Університетська, 1, 79000, Львів, Україна.*

У статті здійснено спробу дослідити взаємини увістів та комуністів щодо продовження спільної боротьби в умовах поразки Української революції 1917–1921 рр. Виявлено низку фактів, які вказують на контакти українських націоналістів та «радянців» супроти спільного ворога – польського окупаційного режиму на західноукраїнських землях на поч. 1920-х рр. Визначено, що їх об'єднувало бажання здобути суверенітет України незважаючи на поділ українських земель та входження їх до чужоземних державних утворень. Нова економічна політика та українізація робили враження, що згодом УССР переродиться у суверенну Українську державу. Тому радянське фільство сприймалося як вимушене та позитивне явище, яке з плином часу перейде на національні позиції. Перебіг подальших історичних подій показав, що усі надії щодо збереження національної державності були марними, адже розгортався маховик сталінських репресій, який поглинув насамперед тих, хто сліпо увірував у можливість збудувати Українську державу не під національним, а під червоним прапором комунізму.

Ключові слова: Українська держава, окупаційні режими, визвольна боротьба, УВО, КПЗУ, українські націоналісти, радянське фільство.

У житті, як і в історії, буває, що антиподи, здавалося б закляті вороги – порозумілися і зійшлися. Згадаймо пакт Молотова-Ріббентропа 1939 р. Зазвичай такий союз, як правило ситуативний, коли кожна із сторін вирішує свою стратегічну мету коштом певних тактичних поступок, щоб згодом бути у вигіднішому становищі у вирішенні поставлених цілей. Тому об'єктом даної статті є взаємини увістів і комуністів на початку 1920-х років, проблема, яка ще не знайшла прискіпливого погляду науковців, спеціально взагалі не розроблялася, лише згадується у деяких дослідженнях¹.

¹ Іван Васюта, “Повстання 1922 р. в Західній Україні,” *Вісник Львівського університету. Серія історична* 32. (Львів, 1997): 131–144; Його ж, “Перегрупування в західноукраїнському національному русі в перші роки по анексії Східної Галичини (1923–1926),” *Вісник Львівського університету. Серія історична* 34. (Львів, 1999): 341–354.

На початок 1920 р., незважаючи на поразку, українські політичні проводи і війська не здалися на милість ворога, а організовано перейшли кордо, де в еміграції не припинили боротьби, лише продовжили її вже в інших умовах та іншими методами. Колишні вояки українських армій вбачали перспективу продовження боротьби за українську державність революційно-бойовими методами. Ця ідея була започаткована ще в грудні 1919 р. у Новій Чарторії на нараді Старшинської ради Січових Стрільців, де було ухвалено розпустити корпус СС. Частина воїнів влилася в армію М. Омеляновича-Павленка і здійснила Перший Зимовий похід тилами ворога, решту - поляки оточили, роззброїли та інтернували до таборів в околицях Рівного–Луцька. Звільнившись з полону, військовики зібралися у липні 1920 р. у Празі на останнє засідання Старшинської Ради, яку було розпущено, а натомість створено Українську військову організацію (УВО).

Основна маса українських воїнів була зосереджена на території Чехо-Словацької Республіки (ЧСР). Тут уже з липня 1920 р. почала діяти військово-революційна організація “Воля”. 31 серпня у Празі відбувся з’їзд військовиків, у якому брали участь члени створених уже в еміграції організацій “Воля”, “Молода Україна”, “Комітет української молоді” та ін. На ньому було відзначено, що *“з’їзд стоїть на становищі повної соборності і самостійності України без огляду на те, в які соціальні та політичні форми виллється ця самостійність...”*².

Звільнені з військових таборів старшини українських армій влітку 1920 р. докладають максимум зусиль для збереження національних військових частин в еміграції у бойовій готовності. Уже у половині серпня до Львова прибули з ЧСР колишні інтерновані військовики: Осип Навроцький, Михайло Матчак, Юрій Полянський, Ярослав Чиж, Василь Кучабський, Остап Коберський, Дмитро Паліїв, Богдан Гнаткевич, Степан Федак та ін. Створена ними Начальна Колегія 2 вересня 1920 р. видала наказ № 1, в якому в загальних рисах було окреслено завдання УВО як революційної організації, головною метою якої було підготувати український народ і “викликати” загальнонародне повстання, що силою зброї відновить Українську соборну національну державу³.

У той час у політичному середовищі української еміграції існували такі напрями боротьби за відновлення української державності: представники першого, діячі УНР, сподівались за допомогою Польщі розбити більшовицький режим на Наддніпрянщині; представники другого – це уряд ЗУНР і галицькі партії, що уповали на міжнародне право і політичну чесноту демократичних держав Заходу, бачили суверенну Галицьку Республіку початком відродження Української держави. Третій напрям репрезентували представники військових,

² Євген Коновалець, *Причинки до історії української революції. За другим виданням Проводу Українських Націоналістів 1948 р.* (Львів, 2002), 48.

³ Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф. 68, оп. 2, спр. 545, арк. 1.

студентства та радикально налаштованої інтелігенції, які понад усе висували ідею державності та соборності України. Численні організації цього напрямку об'єднувала діяльність УВО, яка спиралася на національні політичні сили Галичини, підтримуючи зв'язок із обома еміграційними середовищами.

У 1921 р. полковник Є. Коновалець повернувся до Галичини і безпосередньо перебрав керування Начальною Командою УВО. Він так окреслив діяльність членів Організації в краю: *“мали завдання залишатися активними діячами тих політичних партій, до яких вони належали, як також входить у склад керівних органів нових політичних і загальнонаціональних організацій, та не намагаючись очолювати їх – впливати зсередини на активізацію їхньої діяльності і на їх політичний напрям, згідно з постановами таємних нарад первісної організації СС – в, ухвалених у Новій Чарторії 1919 року”*⁴.

Сповідуючи принцип соборності, для налагодження контактів із антибільшовицьким повстанським рухом, ще у 1920 р. у Східну Україну були відряджені увісти Іван Андрух і Микола Опока. Їх завданням була координація діяльності національних сил для підготовки визвольного повстання, оскільки, масовий повстанчий рух, який у 1921 р. розгорнувся на Наддніпрянщині, планував використати і еміграційний уряд УНР з метою розгортання антибільшевицької боротьби. Для того у Львові був створений Партизансько-Повстанчий Штаб (ППШ), який підготував Другий Зимовий похід армії УНР, що вирушили у листопаді 1921 р. у рейд на Волинь, Поділля, Київщину під загальною командою генерала Юрка Тютюнника. Безпосередню активну участь у підготовці і проведенні походу брали увісти, які хотіли ідеї УВО перенести на Велику Україну, зокрема, полковник Юрко Отмарштайм, який був начальником штабу в армії УНР, полковник Роман Сушко – командир Другої бригади в повстанській групі Ю. Тютюнника. Особливо інтенсивними були контакти голови УВО полковника Є. Коновальця з начальником ППШ генералом Ю. Тютюнником⁵.

Похід був погано підготовлений, у керівництва не було достатньої інформації про кількість і дислокацію більшовицьких військ. Наступ не був узгоджений з повстанцями в Україні, розпочався не вчасно, адже апогей повстанчих виступів припав на серпень 1921 р. До того ж воїни були погано озброєні, не споряджені необхідною амуніцією, одягом і взуттям, а вже випав сніг і постали зимові морози. Трагедія полягала в тому, що ще весною 1921 р. харківські більшовики мали детальні відомості про зв'язки еміграційного Державного Центру (ДЦ) УНР із підпільно-повстанчими організаціями в Україні. Завдяки розкладовій роботі радянських агентів більшовикам вдалося нейтралізувати націоналістичне підпілля, що призвело до численних

⁴ “Листи Євгена Коновальця з Відня на Україну в першій половині 1921 року,” *Євген Коновалець та його доба*. (Мюнхен: Видавництво Фондації ім. Є. Коновальця, 1974), 239.

⁵ *Советская Украина и Польша: сборник документов и исторических материалов*. (Харьков, 1921), 100–102; ДАІФО, ф. 68, оп. 2, спр. 110, арк. 4, 34.

арештів і розстрілів постанських діячів. У результаті Листопадовий рейд, потерпівши поразку, став останньою спробою збройно визволити Україну від російсько-радянської окупації. 17 грудня 1921 р. Симон Петлюра у листі до генерала Всеволода Петріва формує тодішню воєнну доктрину: “виховання армії нашої в душі нашої державної концепції, розрахованої на ширший час”⁶.

Окремі дослідники сьогодні доволі критично оцінюють заходи УВО щодо проникнення на територію східноукраїнських земель: “Варто відзначити, що всі зусилля Української військової організації Є. Коновальця створити свої осередки в радянській Україні закінчилися провалом. Провал визначився не тільки і не стільки успішною діяльністю радянських органів безпеки, скільки небажанням противників радянської влади йти на відкриту конфронтацію, якщо зберігалися істотні можливості для легальної національної роботи”⁷. Проте, це не зовсім так. Витяг із партійного документа V конференції КП(б) У, яка відбувалася в Харкові 17–22 листопада 1920 р., дає нам об’єктивне бачення ситуації в УССР: “повний розпад соціальних зв’язків, особливо міста з селом. Що перетворює село в самостійну, феодального типу “державу”. Яка самопостачається і замкнена в собі, повстання... очолюється націоналістичними елементами української інтелігенції; в силу політичної нерозшиарованості села і значної участі в повстанні його бідніших елементів, лозунги повстання по всіх районах мають виключно “радянський” характер (Григор’єв – за “самостійну Радянську Україну”, Махно – за “вільні Ради”)”⁸. Тобто повстанський рух мав виразний національний характер і був спрямований проти окупації України московсько-більшовицьким режимом. Але український визвольний рух не був готовий до підступно-оманливих і, водночас, жорстоких методів діяльності більшовиків.

В умовах окупації та розмежування українських земель Ризьким договором (18 березня 1921 р.), у певній мірі, співпадали бачення розвитку визвольної боротьби увіствів і комуністів. Останні намагалися використати у своїх цілях розмах національно-визвольного руху. УВО ставила за мету об’єднати існуючі національні організації і “надати їм єдину спільну організаційну структуру, напрям праці та ідею з метою підготувати їх до збройного виступу у відповідний момент проти іноземних поневолювачів”⁹. У Галичині УВО поширює прокламації, в яких наголошувалося, що війна з Польщею ще не закінчена. З літа 1921 р. Військова Організація проводить широку агітацію проти Польської держави, організовує низку заходів щодо

⁶ Зоряна Кисіль, “Українське воєнно-історичне товариство (1920–1939),” *Український історичний журнал* 2. (Київ, 2001): 104.

⁷ Віктор Ченцов, “Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки,” *Український історичний журнал* 2. (Київ, 2001): 131.

⁸ *Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з їздів, конференцій і пленумів ЦК*, т. 1 (1918–1941). (Київ: Політвидав України, 1976), 113.

⁹ Васюта, “Повстання 1922 р. в Західній Україні,” 134.

підготовки збройного повстання. Пріоритетними в діяльності УВО стають заходи щодо реєстрації усіх українських військовиків у краю та в еміграції для вирішення воєнно-мобілізаційних завдань. УВО розпочала свою бойову діяльність з індивідуального терору, коли 25 вересня 1921 р. до Львова на відкриття “Східних Торгів” прибув глава Польської держави Ю. Пілсудський. Коли Ю. Пілсудський у супроводі львівського воєводи К. Грабовського проїздив автомобілем біля міської ратуші бойовик УВО Степан Федак вистрілив і поранив воєводу в руку. У роки війни син директора страхового товариства “Дністер” С. Федак служив в полку УСС, згодом став старшиною гвардії Дієвої Армії УНР. Виконавець замаху відразу був схоплений поліцією. С. Федак під час слідства пояснював, що не мав наміру вбити Ю. Пілсудського, адже шанував його як революціонера, а хотів убити воєводу як представника польської окупаційної влади, щоб показати главі Польської держави, що українці не змиряться з входженням Галичини до Польщі”¹⁰.

Тимчасом польська влада проводить низку заходів для остаточної політичної анексії західноукраїнських земель. Це перепис населення (т. зв. конскрипція), призов місцевих мешканців до польського війська, виборча кампанія до обох палат польського парламенту. Щодо перепису, то глава екзильного уряду ЗУНР Є. Петрушевич подав протест, в якому твердив:

“На основі арт. 91 договору в Сен-Жермен з дня 10 вересня 1919 р., який підписали всі держави Антанти і Польська держава і рішення Ради Союзу Народів з дня 23 лютого 1921 р. Східна Галичина не лежить в границях Польської держави, і сувереном аж до остаточного вирішення правно-державного становища Східної Галичини остають держави Антанти. Польська влада це ігнорує. З XII. 1919 р. провели перепис у Білорусі – зфальсифіковані дані. У Сх. Галичині заведено поліційно-жандармський режим, арешти, тому перепис не вкорить українців”¹¹.

У жовтні 1922 р. повідомлялося про масове дезертирство з польської армії військовослужбовців із Західної України¹².

Галицькі політичні сили підтримали заклик Є. Петрушевича бойкотувати вибори до польського законодавчого органу: “Українське населення не візьме участі в ніяких виборах під терором польської окупації у Східній Галичині. Великі держави Антанти повинні правом суверена заборонити Польщі накидати Східній Галичині виборчу ординацію до польського сейму”¹³. Українська Військова Організація, своєю чергою, видала відозву, в якій закликала: “Не брати участі у передвиборчій акції ані у виборах до польського сейму і сена-

¹⁰ Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 889, арк. 49–51; ЦДДА України у м. Львові, ф. 205, оп. 1, спр. 889, арк. 7, 25.

¹¹ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф. 1, оп. 52, спр. 27, арк. 1–14.

¹² Там само.

¹³ Там само.

ту, бо український народ не признає польської влади у Східній Галичині. Не виконання цього наказу є зрадою українського народу! Смерть зрадникам!"¹⁴.

За даними польської поліції терористичні і саботажні акції українці почали ще весною 1922 р. Так, на одному з вечорів, присвячених Шевченкові у т-ві "Просвіта" в Синьоводську, хтось сказав: *"Як розпалася Росія і Австрія, так само впаде і Польська держава. Тоді постане Україна від Дону по Сян"*. Українці добровільно не давали датки на вимогу скарбових властей польського уряду. Натомість йшла розбудова культурно-освітніх і економічно-господарських товариств під гаслом "Свій до Свого". Відзначалося вороже ставлення до Польської держави української інтелігенції, священників, учителів. Постійно здійснювалася агітація, що незабаром вибухне радянсько-польська війна:

"Навіщо купувати, якщо скоро будуть дармо роздавати". У багатьох церквах були розвішані відозви Є. Петрушевича та інтернованих у ЧСР козаків, направлені проти поляків, до яких багато українців ставилися з ненавистю. Поляки пильно стежили за розгортанням таємної акції конспіративних українських боївків. Їхні представники у звітах зазначали, що Український Скаут (Пласт – І. Г., Т. М.) має явно виражений військовий характер. Поляки не бажали підтвердити довоєнні статuti товариства "Січ", бо це могло привести до утворення української армії¹⁵.

З літа 1921 р. УВО проводило широку агітацію проти Польської держави, організувало низку заходів щодо підготовки збройного повстання. В околицях м. Жаб'я польська поліція виявила склад військової амуніції, порох, 1 000 німецьких ручних гранат без запалів. Агітатори УВО намовляли селян, щоб вони, в разі повстання, забрали худобу з полонин, щоб поляки не змогли її, відступаючи, конфіскувати. Відомими є обстріли польських вартівень¹⁶.

У 1922 р. уряд ЗУНР поставив питання державного суверенітету Галичини на декількох міжнародних конференціях, але цій проблемі політики західних країн не приділяють належної уваги. Так, у квітні 1922 р. у Генуї питання Галичини було знято з обговорення. Натомість саме там відбулася неофіційна зустріч Є. Петрушевича із головою Раднаркому УСРР Х. Раковським. На цій таємній нараді, започатковано діалог ЗУНР і УСРР. Більшовикам вдалося прихилити до себе декого з членів уряду ЗУНР. Вони все робили, щоб критичність галичан до політики уряду С. Петлюри переросла у ворожість. З того часу Є. Петрушевич все більше схиляється дорадянськості. Комунисти інспірували поширення серед української еміграції "зміновиховських" настроїв. Цьому сприяв уряд УСРР, який влітку 1922 р. проводить низку пропагандистських акцій щодо повернення чисельної української еміграції на Батьківщину¹⁷. Деякі українські

¹⁴ ДАЛО, ф. 1, оп. 52, спр. 27, арк. 1–14.

¹⁵ ДАЛО, ф. 1, оп. 52, спр. 28, арк. 8–8 зв.

¹⁶ ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 64, арк. 23–24; ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 70, арк. 59 зв., 120 зв., 127 зв., 144, 144 зв., 147, 150.

¹⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1035, арк. 148–167.

часописи у Відні субсидуються КП(б)У, так на видання “Наша правда” надавалося місячно 150 золотих рублів¹⁸.

Дехто з оточення Є. Петрушевича повірив у недалеку війну між Росією і Польщею. Восени 1922 р. радянські представники у Празі, Відні та Берліні переконували галичан, що в разі вибуху антипольського повстання їм буде надана посильна допомога амуніцією, зброєю, вибуховими матеріалами тощо. Польська військова розвідка інформувала про конкретні воєнні приготування і чисельність колишніх воїнів українських армій, готових до бойових дій¹⁹. У Києві існував Революційно-комуністичний комітет для Галичини і Буковини у складі: В. Затонський, В. Порайко, М. Михайлик, М. Левицький, Г. Рисак, М. Досвітній, який мав за мету підняти повстання²⁰. З території УСРР перекидалися партизанські загони колишніх воїнів ЧУГА і групи т. зв. комуністів-інтернаціоналістів. Так, у жовтні 1922 р. був проведений партизанський рейд 50-ма бойовиками територією Тернопільщини. Польські війська їх розбили. Полонених українських старшин за рішенням військового суду 11 листопада 1922 р. було розстріляно: Степана Мельничука і Петра Шеремету в Чорткові; Василя Крупу і Романа Луцейка – у Львові.

Комуністи проводили активну агітацію у польському війську, поширюючи відозви, в яких закликали “до зброї і боротьби”²¹. Серед інтернованих українських воїнів у ЧСР створювалися комуністичні гуртки. У Німецькiм Яблоннім була інтернована бригада у складі 4 500 чол., з них 450 старшин на чолі зкомандиром, полковником Антіном Вариводою. Уже у січні 1920 р. ініціаторами створення комуністичного гуртка в таборі для інтернованих були Боярович, Думін, Малокоост, Сабат, Сведзінський. Згодом комуністична організація української бригади налічувала 200 осіб, її очолював Сабат²².

Слід зауважити, що колишній державний секретар закордонних справ ЗУНР В. Панейко відстоював думку про необхідність: “прийти до федерації з Росією. Силою, що розбере Польщу, може бути тільки Євразійська федерація, зі всіма своїми ресурсами і ніхто інший”²³. Також Є. Петрушевич повірив намовляння більшовиків, плануючи переправити всю галицьку еміграцію до Харкова, однак впливові галичани Є. Коновалець і Володимир Целевич його відговорили²⁴. Однак, згодом десятки тисяч емігрантів переїхало з Європи у Східну Україну. Тільки з табору Йозефова (ЧСР) виїхало 800 інтернованих

¹⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1035, арк. 213.

¹⁹ ДАІФО, ф. 68, оп. 2, спр. 35, арк. 19–61; ДАТО, ф. 231, оп. 1, спр. 66, арк. 84–85; ДАТО, ф. 231, оп. 1, спр. 131, арк. 72 зв, 78.

²⁰ ДАТО, ф. 231, оп. 1, спр. 1, арк. 10.

²¹ Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО), ф. 33, оп. 4, спр. 7, арк. 61; ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 8, арк. 16.

²² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 172, арк. 82–85.

²³ ДАІФО, ф. 68, оп. 2, спр. 35, арк. 48.

²⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1035, арк. 55.

воїнів на чолі з полковником УГА Грицем Коссаком, який наївно надіявся, що “ще буде головним комісаром у Львові”²⁵.

Після закінчення воєнних дій, форпостом агентурної мережі більшовиків на західноукраїнських землях стала Компартія Східної Галичини (з 1923 р. – КПЗУ). Агітаторів і організаторів комуністичної пропаганди вишколювали в Харкові на курсах при Комуністичному університеті ім. Артема (вул. Артема, 54). Це були 8-місячні курси волосних організаторів. КПСГ увійшла в склад Компартії Польщі на засадах вироблених у Москві 9 липня 1921 р. У Славуті був створений Волинський повстанський штаб на чолі з Семьоном (Сіма Гроссман). Кошти на пропагандистську діяльність переправлялися із Гданська. Комуністи на Волині намагались підпорядкувати собі осередки “Просвіти”, кооперативні курси в Луцьку²⁶.

На початку 1920-х років певна популярність комуністів серед західноукраїнського населення зумовлювалась тим, що ряди КПСГ поповнили деякі місцеві соціал-демократи, які перейшли на радянофільську платформу. У січні 1922 р. на конференції УСДП засудила “концепції українських міщанських партій” і проголосила гасло боротьби за возз’єднання Західної України з радянською Україною²⁷. Ідейно-політичне керівництво повстанським рухом комуністичної орієнтації здійснював Семен Вітик, один із засновників і керівників УСДП. Він розгорнув комуністичну акцію із Вінниці, що мало сприяти дестабілізації обстановки на західноукраїнських землях. Польські інформатори (конфіденти) доповідали, що в ЧСР є українські військові сили, які за допомогою радянського консульства готуються до збройного конфлікту, а також готується збройне повстання боївок у Західній Україні. Представники з радянської Росії, у разі повстання, обіцяли діячам ЗУНР в еміграції допомогу амуніцією, зброєю тощо. Вони запевняли, що в майбутньому забезпечать свободу слова, друку, агітації, амністію для політичних діячів, дозволять формування комуністичної добровольчої армії²⁸. У той час доходить до консолідованих дій і певних зв’язків між УВО і комуністичними боївками. У цій складній ситуації вважалося, що можна діяти за принципом: “*Різними способами і дорогами до одної мети*”²⁹. Із зізнань польській поліції окружного команданта УВО на Ярослав-Чесанів М. Дзіковського від 22 жовтня 1922 р. дізнаємося, що “до Генуезької конференції у літі 1922 р. в домі “Сокола” у Львові формально Є. Коновалець заприсяжнений. Целевич повідомив, що Петрушевичеві відмовили в присутності в Генуї. Тоді Петрушевич закликав до революційної дії. Масовий виступ народу змусив би звернути увагу на проблему Східної Галичини. Назарука вислано до большевицького посоль-

²⁵ ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 259, арк. 188.

²⁶ ЦДІА України у м. Львові, ф. 205, оп. 1, спр. 3093, арк. 2, 9–10.

²⁷ ДАЛО, ф. 256, оп. 1, спр. 38, арк. 1.

²⁸ ДАІФО, ф. 2, оп. 2, спр. 35, арк. 19–20.

²⁹ Там само, спр. 360, арк. 143.

ства в Берліні щодо нав'язання контактів. За порадою деяких політиків Петрушевич навів зв'язок із більшовиками проти поляків. Коновалець: робити з більшовиками, але не з тими, що у краю. Тільки з урядом Советської Росії, а робить то нова організація, до якої Петрушевич не належить – “Комітет революційний” – 8 осіб з краю М. Саєвич, 2 – з кола еміграції, 3 – з кола уряду Петрушевича. Має бути створений дуже сильний терористичний рух, щоб ехо за кордон. Але боронь боже провести спільну акцію з більшовиками з краю, бо поляки скажуть, що цей рух більшовицький, а не український”³⁰.

Комуністи проповідували “стан безперервної громадянської війни” і розраховували перетворити український повстанський рух у соціальну революцію. У свою чергу, національно-демократичні сили Західної України прагнули використати партизанську війну для відродження західноукраїнської державності³¹.

До того часу пріоритетними в діяльності УВО залишалися воєнно-мобілізаційні питання. У разі збройного виступу, до якого члени організації активно готувалися, передбачалося розгорнути дивізії у шести округах і полки в повітах. Військово-оперативним центром підготовки збройного виступу був повстанський штаб, який очолив генерал А. Кравс. Штаб постійно перебував у Празі та Яблунові і був сформований на зразок конспіративної бойової організації. Штаб мав у своєму складі шість відділів: інформативний і кур'єрський, пропаганди, зв'язку, оперативний, диверсійний, політичний. Для вирішення тактичних питань – два відділення в Ужгороді та Кошицях. Роль зв'язкового між обома центрами – Прагою і Віднем виконував сотник Краснопера – галицький аташе у Празі. Розроблений повстанським штабом план виступу передбачав вторгнення у жовтні 1922 р. із ЧСР у Галичину галицько-українських легіонів, які б налічували понад 10 тис. осіб³². Існували певні домовленості між представниками урядів УСРР і ЗУНР щодо розгортання антипольського повстання. Із-за Збруча проникали кінні загони, зокрема, на листопад 1922 р. у Галичину переправилось 8 загонів від 30 до 50 осіб у кожному³³.

З польських джерел дізнаємось, на які сили розраховували увісти: у Галичині перебувало 73 466 українських вояків, а на суміжних територіях в УСРСР – 28 150³⁴. Влітку-восени 1922 р. відбувалась “мала війна” УВО з Польщею: масово застосовувався індивідуальний терор проти польських поселенців; у будинках поляків нерідко вибивали вікна, кидали ручні гранати, або підпалювали їхні оселі та скирди збіжжя; увісти нападали на фільварки, військові склади, пошкоджували залізничне полотно, телефонні та телеграфічні комунікації; вбивали поліцаїв, жовнірів і вїтїв, представників окупаційної

³⁰ Archiwum Akt Nowych, z. 2012, s. 6, k. 27.

³¹ Васюта, “Перегрупування в західноукраїнському національному русі в перші роки по анексії Східної Галичини (1923–1926),” 342–343.

³² Васюта, “Повстання 1922 р. в Західній Україні,” 134.

³³ Там само, 137.

³⁴ ДАІФО, ф. 2, оп. 2, спр. 35, арк. 60–61.

влади на місцях. Також було вбито кількох членів Гуцульської делегації, які їздили з проханням до начальника Польської держави Ю. Пілсудського. Взагалі було завдано шкоди на кілька мільйонів польських марок³⁵. За даними польських дослідників, “спалено між іншим магазин військовий в Перемишлі, пошкоджено будинок коменданта поліції в Печеніжині, спалено чи висаджено будинки поліції в Яворові, Городку, Угневі, Любачеві. Усього 2 300 підпалів, 233 актів саботажу. Загибло 5 осіб із 17 замахів на поляків. На українців було 15 замахів, загибло – 9. 129 підпалів і грабунків, 27 саботажів на об’єктах державних, 35 випадків пошкоджень дротів телефонних і телеграфічних. З даних УВО – 155 підпалів, 22 вбивства поліцаїв і вояків ВП, 13 українців-урядовців, 68 саботажів, 11 нападів на двори”³⁶.

Безпосередньо напередодні виборів до польського парламенту з боку українців лунала активна пропаганда щодо їх зриву. Увісти посилили терор, зокрема, звіти з місць доповідають про численні підпали збіжжя колоністів, наприклад, у Тернопільському воєводстві Казимирові Цукровському були нанесені збитки на кілька мільйонів марок, також у нього стріляли з револьвера. У ніч з 18 на 19 вересня 1922 р. кинули гранату в помешкання директора школи Владислава Лучкевича у Золочівському повіті, убито члена виборчої комісії у Войцеховичах. Подекуди члени виборчих комісій відмовлялися від посад, мотивуючи це погіршенням здоров’я, насправді боячись за своє життя. Антидержавна акція українців деморалізуюче діяла на поляків, багато з них теж відмовлялися брати участь у виборах³⁷.

У той час, коли галичани одностайно виступали за бойкот виборів до польського законодавчого органу, політичні сили Волині, Холмщини, Підляшшя та Полісся були ще слабо пов’язані з галицькими партіями, а уряд Є. Петрушевича, окрім Галичини, не виступав за право північно-західних земель на незалежність³⁸. Також тут осіло чимало емігрантів з Наддніпрянщини, які згідно з Варшавським договором 1920 р. між УНР і Польщею прихильно ставилися до польської влади. Тому, місцеві політичні кола вирішили брати участь у виборах, щоб показати полякам, що це є українська земля³⁹. Вони об’єдналися з євреями, білорусами, німцями і росіянами у Блок національних меншин.

Поляки старалися не допустити, щоб на Волині були обрані послі і сенатори – українці, а в Галичині – навпаки, щоб показати Європі лояльність українців до Польської держави. Для цього польський уряд інспірував і фінансував т. зв. Групу “хліборобів” (лідери: С. Данилевич, І. Яцків, С. Твердохліб, М. Ільків),

³⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1016, арк. 13, 27–35.

³⁶ Grzegorz Motyka, *Ukrainska partyzanka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstanczej Armii*. (Warszawa Instytut Studium Politycznych PAN, 2006), 37–38.

³⁷ ДАТО, ф. 231, оп. 1, спр. 66, арк. 30–35 зв.

³⁸ Михайло Лозинський, *Моє співробітництво з Президентом Петрушевичем*. (Львів: Накладом “Нового Часу”, 1925), 12.

³⁹ *Свобода*. 15 жовтня 1922.

що стали “колабораціоністами”. Під час виборчої кампанії Сидір Твердохліб, який був відомими поетом – перекладачем українських творів на німецьку і польську мови, учителем української мови у Львівській академічній гімназії, редактором часопису “Рідний Край” (видавав разом з М. Ільківим на польські гроші) у Жидачеві оголосив, що пориває з політикою Є. Петрушевича і має намір балотуватися в сейм у Золочівській окрузі. Коментуючи цю заяву, один із сільських вїтїв, передбачаючи недобре, сказав, що Твердохліб, мабуть, не цїнить свого життя⁴⁰. 14 жовтня 1922 р. біля Кам’янки-Струмїлової С. Твердохліб був поранений увїстами і згодом помер у шпиталї.

Як наслідок зусиль національних сил, зокрема УВО, у виборах до обидвох палат польського парламенту в Галичинї брало участь трохи більше третини виборців, тобто фактично українське населення повністю бойкотувало їх. На Волині було обрано двадцять українців до сейму, шістьох – до сенату і жодного поляка. За соціальним складом це були переважно інтелїгенти: вчителї, адвокати, агрономи, лікарї та кооператори⁴¹.

Потерпївши поразку на виборах, польська окупаційна влада провела масовї арешти українців, було ув’язнено близько 15 тис. осіб⁴². Особливо переслідувано членів підпільної УВО. Є. Коновалець 25 жовтня 1922 р. виїхав за кордон, куди перебрався і провід Органїзації.

Після того, як Рада Послїв Антанти 14 березня 1923 р. санкціонувала анексію Галичини Польщею, у галицькому політичному провідї склалося двї позиції щодо подальшої діяльності. Одна – за продовження боротьби з Польщею власними силами, а друга – за те, щоб використати можливість визволення Східної Галичини за допомогою радянської України⁴³. У березні в Олівї біля Данцига відбулася нарада УВО і уряду ЗУНР. Увістів представляли: Є. Коновалець, В. Бемко, А. Мельник, В. Целевич, Я. Индишевський, П. Баківич, Ю. Головінський, І. Вовчак, П. Меркун; від ЗУНР – Я. Селезінка, В. Бачинський, З. Пеленський, як член Міжпартійної Ради. Нарада прийняла рішення, що УВО очолить Політична колегія ЗУНР. Обов’язки Верховної Команди УВО мало виконувати Військове міністерство уряду ЗУНР на чолї з Ярославом Селезінкою. Начальна Команда мала перебувати за кордоном, а Крайовим Командантом став Андрїй Мельник. Одночасно до Харкова були направленї Я. Индишевський і Д. Палїїв для нав’язання співпраці УВО з урядом УСРР проти Польщі.

У травні 1923 р. Є. Петрушевич розпустив уряд, усі інші органи і установи, а також дипломатичні представництва і місії ЗУНР. Під тиском польських властей він переїхав з Відня до Берліна, де видавав радянськї газету “Український прапор”. Підпорядкувавши провід УВО, Є. Петрушевич з

⁴⁰ ДАГО, ф. 231, оп. 1, спр. 66, арк. 35 зв.

⁴¹ *Громадський Голос*. 9 грудня 1922.

⁴² *Земля і Воля*. 3 листопада 1922.

⁴³ ЦДАГО України, ф. 6, оп. 1, спр. 111, арк. 6.

однодумцями нав'язує контакти з урядом УСРР. Така позиція викликала негативну реакцію в опонентів, які вбачали в більшовизмі найбільшу загрозу для українства. Конфлікт закінчився тим, що Є. Коновалець змушений був у грудні 1923 р. залишити пост Команданта УВО, бо категорично не погоджувався з політичним курсом Є. Петрушевича. У краю, у результаті дискусії, була вироблена перша політична платформа Військової Організації. У ній УВО готувалася вести затяжну революційну боротьбу як самостійна сила, не пов'язана ані законами окупаційних держав, ані програмами чи тактичними постановами діючих національних політичних центрів і партій, що, однак, не виключало можливості співпраці.

У цих умовах було очевидним, що питання української державності відкладається на невизначений термін. Радянські спецслужби інспірували “зміновіховські” настрої частини українського політикуму. Проникли більшовицькі агенти і в саму УВО. Так, архівні матеріали показують добру поінформованість ГПУ про наради, які проводив Є. Коновалець у 1922 р., поширюючи дію УВО⁴⁴. У самій Військовій Організації поділяв радянофільську позицію колишнього диктатора ЗУНР начальник служби розвідки Осип Думін, який ще у січні 1920 р. був одним із ініціаторів створення комуністичних гуртків серед інтернованих українських воїнів у чехословацькому таборі в Німецькій Яблонні. О. Думін використовував особисті амбіції Є. Петрушевича і налаштував його проти Є. Коновальця. Полковник Коновалець мав беззаперечний авторитет і серед військовиків, і в середовищі українських політичних кіл у краю та в еміграції. Є. Коновалець виступав рішуче проти контактів з урядом УСРР. Власне від того часу, радянською агентурою робилися спроби усунути його з посади голови УВО.

За даними польського командування Львівського військового округу, між Львовом – Кам'янцем-Подільським – Харковом постійно курсували кур'єри, які налагоджували контакти між комуністами і увістами⁴⁵. У першій половині 1920-х років нерідко бойові акції увістів збігалися з рейдами партизанських боївок комуністів. Коли УВО була активна в Галичині, то комуністичні загони активно діяли на Волині. Тут їхня Західноукраїнська Революційно-Повстанська Армія поширювала відозви “до всіх селян Волині, які стогнуть під тяжким гнітом польського уряду”, вони закликали: “Смерть польському пану і його наймиту жандарму!”⁴⁶.

Влітку 1924 р. була заснована Українська Революційно-Повстанська Організація (УРПО) з метою відокремлення від Польщі Волині, Полісся і Східної Галичини та приєднання їх до Радянської України. Цей план бажали досягнути через нищення залізниць, телеграфічних і телефонних мереж, через напади на

⁴⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1061, арк. 11.

⁴⁵ ЦДА України у м. Львові, ф. 205, оп. 1, спр. 913, арк. 2–4.

⁴⁶ ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 8, арк. 16.

поліціантів і військових, нищення польських дворів, вимордування польського населення. Керував цим з Ямполья Семейонов (Сіма Гроссман), який прибув у червні 1924 р. з Харківського центру. 8 вересня 1924 р. учасників УРПО в Крем'янці видав Т. Костюк. На суді у Рівному 35 осіб були звинувачені в приналежності до УРПО, назаконному перетині кордону і протиправній діяльності з квітня 1924 р. у Волинському воєводстві⁴⁷. За інформацією повітових старостів і органів поліції про діяльність КПП і КПЗУ та окремих комуністів, знаємо, що V Конгрес Комінтерну рекомендував створювати бойові групи у кожній компартії для здійснення терористичних актів⁴⁸.

Для придушеннявсезростаючої політичної активності населення Західної України, польська влада використовувала усі можливі заходи, щоб притлумити спротив українства. Особливо жорстокий удар був завданий УВО. У лютому 1924 р. польська поліція заарештувала зв'язкову організації Ольгу Басараб, яку поліцейські замордували у в'язниці. Конфісковані у неї під час арешту і обшуку її помешкання документи дали змогу викрити організаційну мережу УВО в краї. У результаті були заарештовані 10 увіствів на чолі з Крайовим Командантом А. Мельником⁴⁹.

Сама структура підпільної УВО дала можливість уникнути масових арештів. Для успішного продовження діяльності бойової організації діячі з краю звернулися до Є. Коновальця, щоб він знову їх очолив. З червня 1924 р. полковник став на чолі УВО, унезалежнивши її від впливів групи Є. Петрушевича. Однак, О. Думін і бойовий референт Микола Саєвич не залишили своєї розкольницької діяльності. Вони, не без допомоги большевицької агентури, створюють нову структуру – Західно-Українську Народно-Револьюційну Організацію (ЗУНРО)⁵⁰. Так, відозва ЗУНРО до селян позитивно характеризувала Українську радянську республіку, й негативно розцінювала діяльність польської влади⁵¹. ЗУНРО підтримувала контакти з КПЗУ, спиралася на ідеологію Української Партії Праці, видавала часопис “Український Револьюціонер”, мала впливи на Волині (Острів, Кременець, Рівне), і в Галичині (Станиславів, Долина, Львів, Жовква, Перемишль, Дрогобич)⁵². У 1928 р. ЗУНРО припинила свою діяльність, очевидно не отримавши підтримки не лише у середовищі увіствів, але й серед широкого західноукраїнського загалу.

Незважаючи на те, що большевицькій агентурі, у певній мірі, вдалося розколоти українську політичну і військову еміграцію, прихилити до себе бага-

⁴⁷ ЦДІА України у м. Львові, ф. 371, оп. 1, спр. 23, арк. 1, 154.

⁴⁸ ДАТО, ф. 231, оп. 1, спр. 131, арк. 33, 49.

⁴⁹ ЦДІА України у м. Львові, ф. 205, оп. 1, спр. 907, арк. 14–15.

⁵⁰ ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 526, арк. 156; ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 360, арк. 165; ДАЛО, ф. 121, оп. 3, спр. 96, арк. 11.

⁵¹ ЦДАГО України, ф. 6, оп. 1, спр. 416, арк. 1.

⁵² ДАЛО, ф. 1, оп. 51, спр. 753, арк. 3–17.

твох галицьких політиків, нерідко в Галичині звучали голоси спротиву радянській пропаганді та агітації:

“Проч з червоними катами! Проч з визискуванням робітників і селян! Браття Селяни і Робітники!... Не слухайте підшептів тих червоних духів зі сходу! Они обіцяють Вам завести рай тут на землі, а тим часом у себе не вміють завести який-небудь порядок. Їх гроші не мають у світі жодної вартості. Чи Ви виділи вже їх червінець, ті окровавлені большевицькі гроші. Певно – що ні! Бо таких грошей жодна чужа держава не приймає!”⁵³.

Отже, на перший погляд, увісти і комуністи, маючи спільного ворога, – Польщу, діяли синхронно бажаючи повалити існуючий окупаційний режим на західноукраїнських землях. Проте, коли члени УВО ратували за національне звільнення, створення суверенної Галицької Республіки, яка мала стати “П’ємнтом” – центром об’єднання усіх українських земель в єдиній національній державі. Місцеві комуністи ж прагнули поширити соціалістичні ідеї у Польській державі й якнайдалі на Захід, сповідуючи відоме гасло російських більшовиків: “*Дайош міровую революцію!*”. Москва вправно маніпулюючи зрозумілими широким верствам населення соціальними гаслами використовувала наявність маріонеткового уряду УССР, через який скеровувала і направляла комуністів Західної України. Провокуючи українців на революційну боротьбу, більшовики тим самим підставляли їх під масові репресії з боку польської влади. Певна частина західноукраїнського політикуму, головні прихильники соціалістично-демократичної ідеї, повелися на оманливі обіцянки комуністів й перейшли на радянофільські позиції. Радянофіли сповідували ідею об’єднання західноукраїнських земель з радянською Україною, маючи надію на трансформацію існуючого там радянського режиму на національних засадах. Однак, хід історичних подій розставив усе на свої місця. Згодом комуністичні постулати були відкинута західноукраїнським суспільством як накинута чужинцями та шкідливі для національної справи. Тому, певні контакти увістів і комуністів у 1920-х рр. були ситуативними та не могли мати перспективи у вирішенні нагальних завдань українського визвольного руху.

⁵³ ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 417, арк. 31–33.

**THE STRUGGLE OF UKRAINIAN MILITARY ORGANIZATION
AND COMMUNISTS FOR UKRAINIAN STATEHOOD
AT THE BEGINNING OF 1920s: THE TRIES TO COOPERATE**

Ihor HAVRYLIV, Taras MARYSKEVYCH

Ivan Franko National University of Lviv,
Chair of the Contemporary History of Ukraine,
Chair of Local History,
1 Universytetska str., 79000, Lviv, Ukraine

The article is an attempt to investigate the relationship between the members of the Ukrainian Military Organization and the communists concerning the question of joint struggle after the defeat of the Ukrainian Revolution of 1917–1921. The authors identified a number of facts that point to the contacts between Ukrainian nationalists and “Soviets” against the common enemy – the Polish occupation regime in the Western Ukrainian lands in the early 1920s. It was determined that they were united by the desire to gain the sovereignty of Ukraine despite the division of Ukrainian lands and their entry into foreign states. The new economic policy and Ukrainization gave the impression that later the Ukrainian Soviet Socialist Republic would be reborn into a sovereign Ukrainian state. Therefore, the Sovietophilism was perceived as a forced and positive phenomenon, which will pass over time to national positions. The course of further historical events showed that all hopes for the preservation of national statehood were wasted, as the flywheel of the Bolshevik repressions was started. These persecutions absorbed, first of all, those who blindly believed in the possibility of building a Ukrainian state not under the national banner, but under the red flag of communism.

Key words: Ukrainian state, occupation regimes, liberation struggle, Ukrainian Military Organization, Communist Party of Western Ukraine, Ukrainian nationalists, Sovietophilism.

Стаття надійшла до редколегії 12.10.2018

Прийнята до друку 27.10.2018